

Безлюдна Ірина (м. Київ)

Пошукачка відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК: 94(477)364.42:37.018.3“1946/1959“

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ В УКРАЇНІ У РЕАЛІЯХ ПОВОЄННОГО ЧАСУ (друга половина 1940-х — 1950-ті рр.)

Досліджується матеріальне забезпечення вихованців дитячих будинків в Україні у другій половині 1940–1950-х рр. Розглядаються умови, в яких жили діти: стан приміщень дитбудинків, забезпечення їх паливом та меблями, а дітей — одягом, взуттям, продуктами харчування тощо.

Ключові слова: дитячий будинок, сироти, УРСР, матеріальне забезпечення, повсякденність.

Незважаючи на те, що питання дитячого виховання, забезпечення їхнього комфорту й життєдіяльності неодноразово ставали об'єктом вивчення українських істориків, матеріальне забезпечення дитячих будинків УРСР у радянській історіографії не висвітлювалося в достатній мірі. Більше уваги вчені приділяли дитячим безпритульності й бездоглядності. Про матеріальне становище дотично згадувалося, переважно, в узагальнюючих працях з педагогіки, рідше — при висвітленні досягнень у повоєнній відбудові народного господарства¹. У сучасній історіографії це питання вивчалось серед інших у комплексних працях Л. Голиш², М. Соловей³, Н. Касьянової⁴, а також у окремих працях Т. Вронської⁵, В. Швидкого⁶.

Стосовно джерельної бази дослідження, то постанови щодо дитячих будинків в УРСР, а також листи громадян, скарги зібрані в Державному архіві вищих органів влади та управління України (фонди 2, 166, 582). Довідки, щорічні звіти функціонування дитячих будинків в УРСР та звіти виконання постанов знаходяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань (фонд 1). Дані по Київській області можна знайти у Державному обласному архіві Київської області (фонди Р-880, Р-4822, Р-144, Р-4778 та ін.), а бухгалтерські звіти, листування та довідки дитбудинків Києва містяться у Державному архіві міста Києва (фонд Р-161).

Через воєнну розруху деяка частина державних організацій залишилася без місця попереднього розташування, адже будівлі були зруйновані чи напівзруйновані, а тому непридатними для розгортання роботи. Крім того, були непоодинокі випадки, коли приватні господарі поверталися з евакуації, і знаходили своє помешкання зайнятим іншими

пожильцями чи навіть організаціями. Всі вони намагалися якимось облаштуватися. Приміщення дитячих будинків також часто використовувалися не за призначенням, як приватними особами, так і організаціями, які втратили свої помешкання чи будівлі. Наприклад, відомо, що в 1946 р. у Києві приміщення, які до окупації належали п'яти дитячим будинкам, були зайняті пивзаводом, радіовузлом, дитячим приймачем МВС, районним відділом міліції, а також приватними мешканцями⁷.

У найближчі роки ця ситуація також не поліпшилася. Наведемо деякі приклади. Так, у Київській області в 1948 р. Білоцерківський дитячий будинок № 1 було розміщено у 3-х кімнатах дитячого садка № 3, що ні в якій мірі не могло задовольнити його потреби. Виконком Білоцерківської міської Ради депутатів трудящих незаконно передав приміщення, звільнене школою глухонімих, будівельній ділянці під гуртожиток для робітників, замість того, аби передати його дитячому будинку⁸. В 1951 р. у м. Чорнобилі приміщення дитбудинку використовувалося ремісничим училищем № 19; у м. Таращі — технікумом механізації сільського господарства та промкомбінатом; на х. Гора приміщення і садиба використовувалися як підсобне господарство управління міліції м. Києва⁹. У приміщенні Скалатського дитячого будинку (Тернопільська обл.) займали квартири голова виконкому райради і робітники цього дитбудинку — два вихователі, завуч і завгосп. А в Тивровському дитбудинку (Вінницька обл.), не зважаючи на нестачу приміщень для потреб вихованців, 200 кв. м площі було передано в оренду кінотеатру¹⁰.

Крім того, деякі виконкоми обласних Рад депутатів трудящих, зокрема в Ізмаїльській, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській та Сумській областях, закривали дитячі будинки, які не відповідали санітарно-технічним вимогам, не надаючи при цьому нових приміщень. Тож вихованців доводилося розподіляти по інших дитбудинках, що створювало для всіх дітей не лише не комфортні, а також часто нестерпимі житлово-побутові умови.

Та хоча більшість дитячих будинків і залишилися у своїх приміщеннях, вони не завжди були придатними для дитячого проживання. Значна частина цих будівель не була відремонтована належним чином через хронічну нестачу скла, деревини, цвяхів та інших будівельних матеріалів.

Так, у 1947 р. через відсутність скла були не в змозі завершити ремонт дитячі будинки Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської, Житомирської, Миколаївської областей¹¹. У Херсонській області відчувалася катастрофічна нестача лісоматеріалів¹². Перед дитбудинками Вінницької області стояла загроза зустріти зиму з неякісно відремонтованими дахами через відсутність покрівельних матеріалів. Ще в 25 дитячих будинках цієї ж

області не були засклені внутрішні віконні рами через все той же хронічний дефіцит скла, якого потребувалося 3 тис. кв. м¹³.

Взимку 1948 р. вихованці Болградського дитячого будинку (Ізмаїльська обл.) мусли перебувати в будівлі, у двох кімнатах якої протікав дах, вхідні двері погано прикривалися, а в багатьох вікнах та внутрішніх дверях не було скла¹⁴.

Окрім цього, переважна більшість дитячих закладів виявилися не готовими до чергового зимового сезону через труднощі із забезпеченням їх паливом. Так, у 1947 р. вкрай незадовільно обігрівалися будинки дитини в західних і південних областях УРСР. Для прикладу, такі будинки в Станіславській області були забезпечені паливом всього на 25% від норми, міські будинки дитини в Ізмаїльській області — на 30%, а сільські — ще менше. Будинок дитини с. Грушківка (Кіровоградська обл.) взагалі не мав встановленої директивної норми на паливо. Дитбудинки Вінницької області отримали всього 6834 складських метрів дров, 1262 т торфу, 1 т кам'яного вугілля та 511 куп хмизу, що складало близько 66% річної потреби¹⁵.

У наступні роки негативна ситуація щодо підготовки до зими залишалася незмінною. Зокрема, Оленівський дошкільний дитячий будинок (Київська обл.) при перевірці в 1948 р. мав запас палива на 10–15 днів і, через відсутність відповідного транспорту, перебував під загрозою залишитись взагалі без опалення¹⁶. В Утконосівському дитбудинку (Ізмаїльська обл.) з необхідних 2000 т палива було забезпечено лише чверть, через що вихованцям доводилося спати в холодних спальних кімнатах¹⁷.

А взимку 1953 р. в дитячих будинках Чернівецької та Ізмаїльської областей температура повітря в спальнях та робочих кімнатах складала всього близько 10–14 градусів тепла. Вихователі були змушені постійно перебувати у верхньому одязі, вихованці також займалися та проводили вільний час, одягнені в пальта. До того ж, постійне знаходження в холодних кімнатах призводило до різкого погіршення здоров'я дітей, а також не могло не впливати на дотримання нормального санітарного режиму в дитячих будинках¹⁸.

Особливі труднощі з доставкою палива мали дитячі будинки, які знаходилися в сільській місцевості, особливо ті, які були розташовані на відстані 20–40 км від райцентрів і до 100–120 км від обласних центрів, і не мали свого автотранспорту. Наприклад, Соколівський дитбудинок (Вінницька обл.) розташовувався від райцентру та залізниці за 22 км, а від бази обласного відділення народної освіти — за 120 км. У дитбудинку проживало 160 дітей. Поблизу ж не було ніяких баз для отримання продуктів харчування та палива. Тож, для того, аби забезпечити щоденні потреби вихованців, директор витрачав щодня майже увесь час на їх

«добування». Та все одно, у дитбудинку не було запасів ні харчів, ні палива навіть на 5 днів, та можливостей їх привезти, адже на 1949 р. із 403 дитбудинків, розташованих в сільських місцевостях, лише 177 мали власний транспорт¹⁹.

До того ж, місцеві органи влади не поспішали допомагати. Але навіть ті, окремі, дитбудинки, які отримали належну допомогу від виконкомів міських та районних Рад, могли забезпечити себе паливом лише частково. Для прикладу, дитячі будинки Сталінської області в 1947 р. навіть при сприянні місцевих органів влади змогли заготовити палива лише від 60% до 80% потреби²⁰. Хоча, потрібно зауважити, що в тогочасних — повоєнних, тяжких — умовах ці показники вважалися доволі високими.

Через хронічний брак приміщень, а також велику кількість сиріт, що по собі залишила війна, значна частина дитбудинків була перенаселена ними. Через брак спальних приміщень та ліжок, велику скупченість дітей, у більшості дитбудинків УРСР вихованці спали по двоє–троє на одному ліжку, на розкладачках у робочих кімнатах або, навіть, розташовувалися на підлозі²¹. Так, 1949 р. у Київському дитячому будинку № 4 зі 124 вихованців 86 спали по двоє на одному ліжку²². А в 1953 р. у семи дитячих будинках Чернівецької області, а також переважній частині дитбудинків Волинської, Житомирської, Вінницької, Тернопільської, Херсонської та Запорізької областей через брак ліжок вихованці мусили спати по двоє, а інколи і по троє на одному ліжку. У Цюрупинському дитбудинку Херсонської області було настільки тісно, що ліжка в спальнях для хлопчиків були зрушені стояти майже впритул. У дитбудинку с. Рожище (Волинська обл.) і окремих дитячих будинках Чернівецької області площа спалень була настільки мала, що ліжка в них доводилося розміщати також впритул одне до одного²³.

Звісно, такий стан призводив до виникнення та розповсюдження серед вихованців дитбудинків респіраторних, грибкових та інших заразних захворювань. Так, у Вінницькій, Запорізькій та інших областях УРСР були непоодинокі випадки, коли через брак площі в приміщеннях дитячих будинків вихованці, хворі на трахому, довгий час знаходилися в одній кімнаті зі здоровими дітьми без лікування²⁴.

Через перманентну нестачу простирادل та ковдр вихованцям також доводилося спати по двоє–троє на одному ліжку або ж шукати альтернативні шляхи вирішення цієї проблеми. Для прикладу, можна навести ситуацію у дитячих будинках Ізмаїльської області. В 1948 р. у Болградському дитячому будинку на 190 дітей було лише 28 ковдр, тож 162 вихованцям доводилось спати, загорнутими в пальта. Частина вихованців Котловинського дитбудинку через катастрофічну нестачу постільної білизни і, власне, самих ліжок, змушені були спати на підлозі без

матраців, ковдр і простирادل²⁵. А 1953 р. у дитбудинку № 1 с. Білолісся постільне приладдя використовували, поки воно не стало вкрай непридатним для застосування, нової ж білизни дитбудинків не отримав²⁶.

Також у великому дефіциті у повоєнний час були звичайні стільці. Для прикладу, в Білоліському дитбудинку (Ізмаїльська обл.) вихованці виконували домашнє завдання, сидячи удвох на одному стільці, а у дитячому будинку № 5 с. Клішковці (Чернівецька обл.) через нестачу стільців у їдальні вихованцям доводилося їсти навстоячки²⁷.

Набагато кращі матеріальні умови для дітей були створені в дитбудинках відомчого підпорядкування чи які були при промислових підприємствах, особливо в дитбудинках вугільників. Вони були добре (принаймні у порівнянні зі звичайними дитячими будинками) забезпечені необхідними меблями, постільним приладдям, одежею та продуктами харчування²⁸.

Вихованці ж переважної більшості дитячих будинків УРСР не були в достатній мірі забезпечені одягом та взуттям. Так, 1946 р. у Житенецькому дитбудинку (Київська обл.) на 75 вихованців було лише 56 комплектів верхнього одягу²⁹. В Ізмаїльській області взимку 1947–1948 рр. вихованці Русько-Іванівського дитячого будинку не мали змоги ходити до школи, тому що зовсім не мали верхнього одягу, а учні з Котловинського дитбудинку, через брак пальт, ходили до їдальні, загорнуті в ковдри³⁰.

Під час перевірки наприкінці 1947 р. Тарутинського дитячого будинку (Ізмаїльська обл.) було виявлено, що всі діти ходили у рваному взутті, відповідно з мокрими ногами, дівчатка, крім того, не мали панчіх. Тим часом, на складі зберігалось 190 пар довгих рейтуз, штанів для хлопчиків, які можна було використовувати, а також купа взуття, яке не лагодилось³¹.

Загалом, вихованці переважної більшості дитячих будинків УРСР були вдягнені у зношений і брудний мотлох, який потребував негайної заміни. І хоча питання про придбання нового одягу і взуття для дітей неодноразово ставилося перед ОблВНО, воно і надалі залишалося не вирішеним³².

Щодо харчування дітей, то воно також залишало бажати кращого. У 1946 р. відбулася низка перевірок дванадцяти дитбудинків Київської області, в результаті яких було виявлено вкрай незадовільний стан щодо харчування вихованців. Норми харчування дітей в усіх перевірених дитбудинках часто не дотримувалися через невмотивовані заощадження на продуктах. Наприклад, в Мотовиловському дитбудинку на продуктах харчування було заощаджено 76 600 руб.; у Дар'ївському дитбудинку — 105 200 руб.; у Білоцерківському — 36 300 руб.; у Бучанському —

44 200 руб.; у Смілянському дитбудинку № 2 — 13 100 руб.; в Уманському — 62 248 руб.³³. Це відбувалося через те, що торгові організації відпускали дитбудинкам за рознарядками продукти більш низького і дешевого асортименту, й тому норма витрат на харчування дитини систематично знижувалася. Досить часто торгові організації заміняли вершкове масло рослинним, цукор — дешевими кондитерськими виробами, а із круп відпускали лише пшоно³⁴. Крім того, районні торговельні організації (торги) не своєчасно та не повністю отоварювали дитбудинки продуктами харчування. Наприклад, Мотовилівський дитбудинок (Київська обл.) недоотримав: 149 кг м'яса, 7183 шт. яєць, 83 кг жирів, 8230 кг овочів³⁵.

Хоча більшість дитбудинків Сталінської області у 1947 р. продуктами харчування забезпечувалися задовільно, але часто отримували їх із великою затримкою. Крім того, нерідко це були продукти нижчої якості. Наприклад, у листопаді Єнакіївський дитбудинок № 2 одержав 45 банок свинячої тушонки замість свіжого м'яса, 53 кг джему — замість цукру, а також недоотримав 1500 шт. яєць. Разом з тим, окремі дитбудинки місяцями взагалі не одержували цукру³⁶.

Хоча до дитячих будинків Чернівецької області у 1953 р. безперебійно постачалися вершкове масло та крупи, але, в той же час, риба на кухні не потрапляла зовсім, а сир, молоко, сметану та яйця діти отримували лише час від часу. І все через те, що кошти на ці продукти Облспоживспількою не виділялися, а ціни на базарах перевищували всі встановлені норми³⁷.

Маріупольський і Федорівський дитбудинки (Сталінська обл.) в листопаді і грудні 1947 р. не одержали зовсім картоплі. Інші ж дитбудинки УРСР одержували картоплю в дуже обмеженій кількості. Крім того, Маріупольському спецдитбудинку в третьому кварталі було не додано 287 кг м'яса, 105 кг жирів і 215 кг цукру, а сиру, яєць і борошна дитбудинок не отримав взагалі³⁸.

Дещо кращим був стан дитячих будинків, які мали власні присадибні ділянки. Але до 1949 р. таких закладів було лише 15. Проте, починаючи з весни цього ж року вже у 31 дитбудинку було насаджено сади загальною площею 18 га, з кількістю дерев 50352 шт. Ще 7 дитячих будинків перенесли висадку на осінь, разом з тим 13 взагалі не мали площі для саду³⁹.

Також легше велося дитячим закладам, які мали шефську допомогу, як, наприклад, Мотовилівський спеціальний дитячий будинок (Київська обл.). Його вихованці, окрім достатнього забезпечення одягом, взуттям та постільним приладдям, мали досить добре організоване харчування завдяки шефу — військовій частині, яка надавала продукти. Також для поліпшення харчування використовувалися додаткові продукти із власного допоміжного господарства. При цьому, дитбудинок не одержував повністю розподіленої для нього крупи⁴⁰.

В умовах повоєнного часу різні організації надавали посильну матеріальну допомогу вихованцям дитячих будинків. Зокрема, Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР) та Червоний Хрест збирали кошти для надання допомоги дітям-сиротам та дітям, що потрапили в матеріальну скруту, шляхом організації закритих вистав, концертів, вечорів художньої самодіяльності тощо. Наприклад, у 1947 р. від організації закритих вистав, концертів та вечорів художньої самодіяльності було зібрано 233 569 руб., а по лінії Червоного Хреста — 71 996 руб., з яких 42 600 руб. витрачено на харчування 2 620 дітей-сиріт⁴¹.

Комсомольські та профспілкові організації також не залишалися осторонь. Так, комсомольці України створили фонд допомоги дітям-сиротам. Кошти і речі першої необхідності для нього збирали комсомольці та небайдужа молодь міст і сіл. Так, наприклад, у Мелітополі було зібрано 112 633 руб., 601 шт. речей, 200 шт. різного посуду, 50 ліжок тощо. Комсомольці та молодь м. Ворошиловграда збрали 203 792 руб., а також провели збір взуття та одягу⁴². В Запорізькій області на комсомольський рахунок у банку було перераховано 824 068 руб., зібрано 579 пар взуття, 1446 шт. одягу, 85 545 кг продуктів⁴³. Також на кошти з фонду в дитячих їдальнях харчувалося 300 дітей-сиріт; крім того, 20 сиротам було надано допомогу одягом та взуттям, а 27 — одноразову грошову допомогу в сумі від 200 до 700 крб.⁴⁴.

На виконання рішення ЦК КПУ від 18 березня 1959 р., з 20 березня по 20 квітня провадився громадський огляд роботи дитячих будинків і стану патронування дітей, позбавлених піклування батьків. Для цього в кожній області були створені комісії з представників партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій та працівників народної освіти⁴⁵.

У результаті громадського огляду було відкрито 5 нових дитячих будинків на 570 місць у Ровенській, Чернівецькій, Хмельницькій, Станіславській та Дніпропетровській областях. Крім того, для проведення капітального ремонту і добудови приміщень виконкоми місцевих Рад додатково виділили кошти і допомогли дитбудинкам будівельними матеріалами. Так, у Дніпропетровській області було виділено 693 тис. руб., в Одеській — 345 тис. руб., у Київській — 90 тис. руб. Дитбудинкам Миколаївської області було надано допомогу у вигляді 75 куб. м дефіцитних на той час, лісоматеріалів і 50 т вапна, а дитячим будинкам Київської області — 50 тис. шт. цегли, 60 т вапна, 4 вагони дощок, 10 куб. м фанери. Значно допоміг Івано-Франківському дитбудинку (Львівська обл.) раднаргосп, що передав для нього 70 тис. крб., 40 га землі, трактор, холодильник та пральну машину (!)⁴⁶.

Отже, складний період відбудови позначився на матеріальному забезпеченні державою дитячих будинків УРСР. Внаслідок воєнної розрухи

приміщення дитбудинків часто використовувалися не за призначенням, а ті, що залишалися у власності дитбудинків, далеко не завжди були придатними для проживання. Окрім того, що через дефіцит будматеріалів приміщення роками неможливо було відремонтувати, проблемою був і вкрай незадовільний обігрів кімнат в опалювальний сезон. Також залишалося бажати кращого і забезпечення меблями, постільним приладдям, дитячими одягом і взуттям. Тож, нерідко постільну білизну використовували, аж поки вона не перетворювалася на ганчір'я, а через відсутність теплового одягу вихованці не мали змоги ходити до школи. У харчуванні дітей часто не дотримувалися ніяких норм, а все — задля заощадження на продуктах та заміні належних продуктів менш якісними і дешевшими.

У той же час, різні організації намагалися надавати посильну матеріальну допомогу вихованцям дитячих будинків. Так, Червоний Хрест і МОДР організували благодійні концерти, вистави тощо. А комсомольські організації створили фонд допомоги дітям-сиротам, кошти і речі для якого збирали комсомольці та небайдужа молодь УРСР.

Безлюдная Ирина (г. Киев)

Соискательница отдела истории Украины второй половины XX в. Института истории Украины НАН Украины.

Материальное положение детских домов в Украине в реалиях послевоенного времени (вторая половина 1940-х — 1950-е гг.)

В статье исследуется материальное обеспечение воспитанников детских домов Украины во второй половине 1940–1950-х годов. Рассматриваются условия, в которых жили дети: состояние помещений детдомов, обеспечение их отоплением и мебелью, а детей — одеждой, обувью, продуктами питания.

Ключевые слова: детский дом, сироты, УССР, материальное обеспечение, повседневность.

Bezliudna Iryna (Kyiv)

Researcher the Department of Ukrainian History in the Second Half of 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine.

Material state of children's homes in Ukraine in the realities of post-war time (1940–50s)

In the article, the material providing of inhabitants of children's houses in Ukraine in 1940–50s is investigated. The conditions in which are examined: the state of apartments heating, furniture, clothing and foodstuffs providing.

Keywords: a children's home, orphans, the USSR, material providing, daily occurrence.

¹ Педагогічні читання. З досвіду роботи працівників дитячих будинків. — К.: Радянська школа, 1955. — 107 с.; Філіппов О.М. Розвиток радянської школи в УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. — К.: Радянська школа, 1957. — 150 с.

² Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — історія України / Л.Г. Голиш; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2007. — 20 с.

³ Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у 1943–1965 роках / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — історія України / М.О. Соловей; Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2009. — 20 с.

⁴ Касьянова Н.М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — історія України / Н.М. Касьянова; Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2010. — 19 с.

⁵ Вронська Т.В. В Умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945). — К., 1995. — 83 с.

⁶ Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 149–169.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 339. — Арк. 125.

⁸ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1065. — Арк. 335.

⁹ Там само. — Спр. 1392. — Арк. 295.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 634. — Арк. 76.

¹¹ Там само. — Спр. 529. — Арк. 19.

¹² Там само. — Арк. 47.

¹³ Там само. — Арк. 52.

¹⁴ Там само. — Арк. 184.

¹⁵ Там само. — Арк. 52.

¹⁶ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1065. — Арк. 334.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 529. — Арк. 184.

¹⁸ Там само. — Спр. 668. — Арк. 34.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів та управління України. — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 2109. — Арк. 149–151.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 529. — Арк. 37–38.

²¹ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. Р-161. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 3.

²² Там само. — Спр. 10. — Арк. 1.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 668. — Арк. 31–32.

²⁴ Там само. — Спр. 634. — Арк. 85.

²⁵ Там само. — Спр. 529. — Арк. 184–185.

²⁶ Там само. — Спр. 668. — Арк. 32–33.

²⁷ Там само. — Арк. 33–34.

²⁸ Там само. — Спр. 529. — Арк. 41.

²⁹ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 945. — Арк. 416.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 529. — Арк. 184.

³¹ Там само. — Арк. 185.

³² Там само. — Спр. 668. — Арк. 33–34.

³³ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 945. — Арк. 415.

³⁴ Там само. — Спр. 1108. — Арк. 93.

³⁵ Там само. — Спр. 945. — Арк. 413.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 529. — Арк. 38.

³⁷ Там само. — Спр. 668. — Арк. 33–34.

³⁸ Там само. — Спр. 529. — Арк. 39.

³⁹ Там само. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 1860. — Арк. 137.

⁴⁰ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1065. — Арк. 334.

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 529. — Арк. 34.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — Спр. 132. — Арк. 12.

⁴⁴ Там само. — Спр. 529. — Арк. 34.

⁴⁵ Там само. — Спр. 738. — Арк. 11.

⁴⁶ Там само. — Спр. 738. — Арк. 11–13.